

A kapitalizmus felemelkedése a globális történelem prizmáján keresztül

A kérdés az, hogy a globális történelem képes-e segíteni minket a kapitalizmus, illetve annak természete, felemelkedése feltételeinek és fejlődési pályáinak elgondolásában? Amennyiben erre a kérdésre igennel válaszolunk, már egyrészt eleve eltávolodunk a spontán Európa-központúságtól, másrészt pedig elfogadjuk a teljes mértékben az osztályok kialakulására fókuszáló elemzésektől való egyfajta távolságtartást. Ez a két megközelítés kétséget kizáróan részben összefügg egymással.

Az Európa-központúságból való kilépés *a priori* egyszerűnek tűnik. Mindenekelőtt annak tudatosítását jelenti, hogy a XIII. században kibontakozó európai fejlődés technikai vívmányai és intézményei tulajdonképpen az afro-eurázsiai világ esetenként nagyon hosszú távú kölcsönhatásainak termékei, nem pedig a feudalizmus ellentmondásos fejlődésének az eredményei.¹ Ebből kifolyólag azok a nagyon fontos kereskedelmi és pénzügyi technikák (a váltókezesség, a váltó és az aktuáriusi/biztosításmatematikai számítások elvei), amelyek az európai kapitalizmust meghatározzák (mondhatni „megcsinálják”), egészen pontosan Itáliában jelentek meg, éppen abban az időszakban, amikor a félsziget városállamai közvetlen módon kapcsolatba kerültek arab és perzsa megfelelőikkel. Ez a kapcsolatteremtés egyrészt a keresztes háborúknak, másrészt az Eurázsia felett hatalmat gyakorló mongol uralom eredményeként a Selyemút megnyílásának köszönhetően valósult meg. Azok a termelést jelentősen befolyásoló újítások, amelyek az európai mezőgazdasági forradalmat (kormánylemez vaseke, nyakhám, mechanikus vetőgép) és az ipari növekedést (fonógépek, hajtókar, kohók és acél) lehetővé tették, ugyanúgy, mint az európai intellektuális kibontakozás eszközei (papír, nyomda, számok), mind-mind egyértelműen kínai vagy indiai eredetűek. És akkor még nem is beszéltünk a szintén Kelet-Ázsiából származó közlekedési (zsilip, rekeszes fenekű hajó, kormány, iránytű), illetve katonai (puskapor) technológiákról, amelyek nagyban hozzájárultak a kapitalizmussal szoros összefüggésbe hozott európai fellendüléshez. Ami igaz a technológiákra, az egyben érvényes az intézményekre is: az első itáliai betéti társaságoknál (pl. a *commenda*) kimutatható a közvetlen arab befolyás (*qirad*). A Római

Birodalom bukása és az ezredik esztendő között Európában fennálló kereskedelmi hálózatok pedig sokkal inkább hozhatók összefüggésbe azokkal a diaszpórahálózatokkal, amelyek az Indiai-óceán térségében a hagyományos kereskedelem jellemzői, mintsem valamiféle görög-római eredetre lennének visszavezethetők. Sematikusan összefoglalva: az európai kapitalizmus eszközei elsősorban nem európaiak. Még akkor sem, ha a XII–XIII. századtól kezdődően az európai zsenialitás képes ezeket – néha egészen radikális módon – alkalmassá tenni és átalakítani. Természetesen mindez nem azt jelenti, hogy az európai kapitalizmus leegyszerűsíthető lenne az átvett újítások felhasználásának eredményeire, bármennyire jelentősek legyenek is azok. Csupán arról van szó, hogy az európai kapitalizmust nagymértékben ezek a kölcsönkapott technikák tették lehetővé, támogatták, sőt azt is mondatni, hogy felgyorsították.

A társadalmi osztályok kialakulására fókuszáló szemlélet megkérdőjelezése rendkívül nehéznek tűnik, és minden bizonnyal vitatható. Szó sincs annak tagadásáról, hogy az európai kapitalista termelési mód alapvetően a termelők és a termelési eszközök elkülönülésének nyomán alakult ki, történetesen attól az időszaktól kezdődően, amikor Angliában megjelentek a bekerítések (*enclosures*). Sokkal inkább annak felismeréséről beszélhetünk, hogy Európán kívül máshol is olyan piacgazdaságok jöttek létre, amelyekben valódi tőke- és földpiacok képződtek, keresték a viszonylag ésszerű hasznot, annak korlátatlan felhalmozása céljából, és ezt még az állam is aktívan támogatta. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a társadalomban a bérvizonyok váltak volna uralkodóvá. Más szavakkal mondva, a déli Szung-dinasztia Kínában (1127–1279) virágzó, döntően a kis- és közepes kereskedelmi termelésre alapozott piacgazdaságot hozott létre. Ehhez azonban a dolgozókat nem fosztotta meg brutálisan a termelőeszközöktől. Ellenben az még ennél is fontosabb, hogy a nézőpontváltással lehetővé válik annak elgondolása, hogy a termelési viszonyok átalakulása mind belső, mind pedig külső folyamatok együttes eredménye is lehet. Egy adott társadalmi struktúra belső ellentmondásai ugyanis gyakran csakis egy nagyon sajátoságos külső konjunktúrának köszönhetően válnak meghaladhatókká. Brenner² így ismerte el, hogy a XVI–XVII. századi angol agrárkapitalizmus kialakulását minden bizonnyal nagyon erőteljesen felgyorsította az amerikai világnak az európai gazdaságba történt integrálása. A perui és mexikói pénzforrások lehetővé tették az Ibériai-félszigetre irányuló brit gyapjú kivitelének robbanásszerű növekedését. Ebből kifolyólag a juhtenyésztésnek köszönhetően a bekerítések gazdaságilag könnyebbé, és értelemszerűen nyereségesebbé váltak a dzsenti (*gentry*) számára. Ez a nézőpontváltás egyben annak felismerését is lehetővé teszi, hogy az európai kereskedelmi tőke kialakulása (amely az európai kapitalista fejlődés alapja) nagyon sokat köszönhet a zsidó, illetve ör-

mény diaszpórák egymással összetett és konfliktusos kölcsönhatásban levő gyakorlatának.

Teljesen világos, hogy a globális történelem segíthet abban, hogy a hagyományos marxista elemzésekben gyakran elhanyagolt egyes külső aspektusok átértékelésével – ezek az elemzések a Keletet, illetve Ázsiát a mitikus „ázsiai termelési mód” borzalmaiba (*affres*) száműzték, s kizárólag Európára és az európai társadalmi viszonyok valós fejlődésére fókuszáltak – újra megvizsgáljuk a kapitalizmus kérdését. Más szóval, a globális történelem képes kimozdítani a marxista elemzést abból a kerékvágásból, amelybe a hagyomány ereje bezárta, azáltal, hogy figyelmen kívül hagyta az ázsiai valóságra vonatkozó legelemibb tárgyszerű elemzéseket, melyek a távolsági kereskedelmet, a városfejlődést, a tőkefelhalmozást, esetenként pedig a kereskedelmi tőkének a termelő szférába történő befektetését tették vizsgálat tárgyává.

Ennek fényében elmondható, hogy minden bizonnyal a világrendszer-szempon-tú elemzés volt az, amely az egyetemes történelem keretei között elsőnek kísérelte meg megválaszolni a kapitalizmus eredetére, illetve kialakulásának mozgatórugóira vonatkozó kérdést. Az elemzés ezt két *a priori* ellentétes irányba tette meg. Az első jelentős és radikális szaggatottság jellemzi; míg a második az általános folytonosság hipotézisét részesíti előnyben. Ezen utak közül az első nyomvonalát Immanuel Wallerstein³ határozta meg, aki szerint egyrészt a történeti kapitalizmus elválaszthatatlan a XVI. század óta kialakult modern világrendszer-től, másrészt pedig ezt megelőzően valójában nem létezett világrendszer. Ennek oka éppen a kapitalizmusnak az említett időpont előtti hiányában keresendő. A második irányvonalat André Gunder Frank és Berry K. Gills,⁴ valamint Jonathan Friedman⁵ munkái fémjelzik, akik éppen ellenkezőleg, a világrendszerek régiségének és folytonosságának eszméjét védik. Hasonlóképpen sikraszállnak azon kitétel mellett is, hogy a kapitalizmus kétséget kizáróan változatos formákban ugyan, de sokkal régebben létezik, mint ahogy azt általában állítják. A két áramlat közötti ellentét szolgáltatott alkalmat mindazokra a vitákra, amelyek végeredményben alakították/strukturálták a diszciplínát; ellenben egyiknek sem sikerült a másikat végérvényesen meggyőznie. Nyilvánvaló, hogy a vita egyrészt és elsősorban szemantikai természetű. Függ a kapitalizmus meghatározásától, attól, hogy az idézett szerzők fogalmilag miképpen ragadják meg a kapitalizmust. Különös módon a két kérdést elég széles körben összekeverték. Úgy tűnt, hogy a világrendszerek folytonossága összefonódott a kapitalizmus régiségével, és fordítva. Mintha a világrendszerekben működő rendszerlogika, amely nélkül ezek a világrendszerek nem lennének érzékelhetők, valójában kizárólag a kapitalizmus logikájára egyszerűsödne... És mintegy tünetszerűen, csak a közelmúltban, mindenekelőtt Philippe Beaujard⁶ munkái révén, került sor a világrendszerek egyfajta folytonosságát javasoló hipotézis megfogalmazására és alátámasztá-

sára. Beaujard azonban nem állítja nyomatékosan a kapitalizmus több ezer éves állandóságát.

A tág értelemben vett, vagyis a világrendszer-megközelítésre le nem egyszerűsített globális történelem két fontos szempontból világítja meg ezeket a kérdéseket. Először is lehetővé teszi annak jobb megértését, hogy az Indiai-óceánra való behatolás és az amerikai megtelepedés következtében hogyan alakult ki Európában a kapitalizmus. Ezt követően pedig értékes eszközt biztosít számunkra, hogy dönthessünk a kapitalizmus 1492 előtti egy vagy több formájának elfogadhatóságáról. Ebben a tanulmányban elsősorban ezt a második kérdéskört vizsgáljuk. Az első kérdés vizsgálatára korábbi munkáinkat ajánljuk.⁷

A modern kor előtti kapitalizmusok?

Teljesen nyilvánvaló, hogy erre a kérdésre a válasz nagymértékben függ a kapitalizmus implicit jellemzésétől. És vélelmezhetően igaz az az állítás, miszerint a globális történelemben a jelenség braudeli megközelítésének a hatása tette lehetővé annak elgondolását, hogy kapitalizmusok jöttek létre jóval 1492 előtt és Európán kívül. Ezáltal ugyanis Braudel markáns megkülönböztetést vezetett be egyrészt saját tézise, másrészt a kapitalizmus megközelítései között, úgy is, mint termelési mód (Marx), és úgy is, mint a társadalom gazdaságszervezési logikája (Weber). Amennyiben az itt említett szerzőkre (Marx és Weber) hivatkozunk, akkor a modernitás előtti kapitalizmusok felismerése rendkívül kényes műveletként jelentkezik. Ezért kiindulópontként fontos mind a marxi, mind pedig a weberi tézisek elismérése.

Webernél⁸ a kapitalizmus a gazdaság olyan típusú megszervezése, amely lehetővé teszi a racionális törekvést a haszonszerzésre. Mint tudjuk, Weber megkülönbözteti az önellátó, illetve a profit által mozgatott gazdaságokat. Ez utóbbiak azonban nem szükségszerűen kapitalisták. A múltban számos olyan tevékenység létezett, amelyet kapzsi nyereségvágy indokolt anélkül, hogy kiérdemelte volna a kapitalista jelzöt (mint pl. Perunak Pizzaro általi kifosztása), amennyiben a profitszerzésben nem volt semmiféle racionalitás. Ahhoz, hogy a racionalitás kikristályosodjon, szükség van a jövedelmezőség pontos kiszámíthatóságára. Ez megköveteli a nevéhez méltó tőkemérleget. Ezzel párhuzamosan Weber kimutatja, hogy a számvitel eme fejlődését hat strukturális feltételnek kell kísérnie: a termelés anyagi eszközeinek jövedelmező magánvállalkozások általi kisajátítása; szabadpiac; racionális technológiák és jog; létező és rendelkezésre álló szabad munkavállalók; a gazdaság kommercializálódása (vagyis a termelők szisztematikus szakosodása). E feltételek hiányában ugyanis nagyon nehéz termelni, eladni és az üzleti konfliktusokat elfogadható módon kezelni. A felsorolt feltételek fokozatos megvalósulása azt mutatja, hogy

a kapitalizmus tulajdonképpen társadalmi építmény (*construction*). Formáit tekintve kétséget kizáróan arányosan függ a történeti megvalósulástól, ellenben attól kezdve, hogy a gazdaság a profit irányába fordul, és felvetődik az állandósulás lehetősége, magát az elvet illetően mintegy szükségszerű fejlemény.

Ezek a feltételek a maguk egyetemes koherenciájukban és lényegileg pontosan a középkor vége és a XIX. század között jelennek meg. A termelési eszközök magántulajdon gyanánt való kisajátítása vitathatatlanul már nagyon régen megtörtént; pl. a Római Birodalomban és az ókori Görögországban is jelen volt. Abban az időben azonban ez a kisajátítás mindenképp az *oikos*, a földbirtok (*domaine*) ellátására irányult: a birtokolt föld biztosította a megélhetési szükségleteket, illetve tette lehetővé annak a többletnek a megtermelését, amelyet helyben nem gyártott termékekre lehetett cserélni. Weber szerint mindez csupán a XII. században és Angliában kezdett a profitorientált termelés irányába fordulni. A küszöb döntő átlépésére azonban csak a XVI–XVII. században, mégpedig a bekerítések (*enclosures*) forradalma révén, került sor. Ami a szabadpiacot illeti, az megegyezik a céhek és korporációk peremre szorulásával, amely a XVII. századi Németalföldön erőteljesen előre haladt. A XVIII. század végi innovációkkal vitathatatlan előrelépés történt a racionális technológia terén, miközben a középkor végén kibontakozó racionális jog (történetesen a tulajdonjog) a későbbiekben folyamatosan tökéletesedett. A szabad munkavállalók létét szintén a bekerítések mozgása alakította döntő módon, még akkor is, ha a bérmunka tökéletes mobilitása talán csak az 1830-as években jelent meg Angliában. Végül pedig a gazdaság kommercializálódása egyértelműen a XVII. század folyamán bontakozott ki. Ebben a németalföldi földművesek választása játszott szerepet, hogy a jövedelmezőbb kultúrák (virág, textil- vagy festéknövények) érdekében feladták az élelmiszer-termelést. A XVIII. században ezt követte a nagybani kereskedelem megjelenése, végül pedig az értékpapírpiacok felemelkedése, ugyanabban az időben. A kapitalizmus weberi feltételeinek áttekintését azzal a pontosítással zárjuk, hogy a szakkifejezés fogalma szerint értelmezett tökéletesen döntő módon szintén a XVII. század elején jelent meg, Németalföldön (a középkori itáliai városállamokban észlelhető előrelépésekre támaszkodva). Webernél tehát a kapitalizmus egy progresszív társadalmi építmény, amelynek célja a profit racionalizálása.

Marxnál a kapitalizmus mást jelent, mint racionalitást vagy a „funkcionális” feltételek felhalmozódását: éspedig egy valódi *termelési módot*. A hagyományos megközelítésben a „termelési mód” a bizonyos fejlettségi szinthez kapcsolódó „termelőerőknek” és a sajátos „termelési viszonyoknak” a kombinációjából áll. Általánosságban tehát a termelőerők a használt technológia természetét jelölik (kézi eszköz, munkás által működtetett gép, automata gép). Ugyanakkor a lehetsé-

ges termelési közösségek keretében vonatkoznak a gyártásszervezésre (szakosodott műhelyekben, manufaktúrában vagy nagyüzemben) és a munkamegosztás technológiájára. A termelési viszonyok az emberek között a termelés céljából létrejövő kapcsolatokra utalnak. Ezek egyrészt értelemszerűen technológiai, másrészt azonban főként társadalmi kapcsolatok: egyesek birtokolják a termelési eszközöket, mások viszont nem, ami az osztályok között megszüntethetetlen megosztottságot eredményez, és meghatározza a közvetlen munkavállalók lehetséges státuszait (rabszolgák, jobbágyok, bérmunkások). Ennek alapján minden bizonnyal elmondható, hogy a kapitalista termelési viszonyokat az árucseré általánossá válásának (összességükben a javak, a munkaerőt is beleértve, arra hivatottak, hogy kicsereeljék őket) és a bérmunka kiterjesztésének (ami nyilvánvaló következménye annak, hogy a termelési eszközöket egyesek kisajátítják, magántulajdonukká teszik) a tendenciája jellemzi. A kapitalista termelési mód tehát a nagyipar szintjén ötvözi ezeket a sajátos termelési viszonyokat az egyedi termelő erővel.

A középkor végétől kezdődően az addig hagyományos megélhetésből élő egyének egy részét alapvetően a termelési eszközöknek a burzsoázia és a nemesség által – egyes esetekben brutálisan végrehajtott – magántulajdonba való kisajátítása kényszerítette arra, hogy eladják munkaerejüket, és elszenvedjék, mindenekelőtt a bérmunka sajátos formájában, az értéktöbblet (vagy a többletmunka) kiszorítását. Ez lényegében véve azt jelenti, hogy összességében az árucseré szabja meg a többletmunka mértékét, illetve annak a tőkés általi kisajátítását. A munkabér pénzben kifejezett nagyságát ugyanis olyan megélhetési javakra kell cserélni, amelyeket kevesebb munkaidőben gyártottak, mint az a munkaidő, amelyet a munkabérrel díjaznak. A különbség jelenti a többletmunkát. A munkában eltöltött, illetve a bérből megvásárolható javakkal mérhető munkaidő közötti eltérés érzékelteti a többletmunka vagy az értéktöbblet mértékét. Azonban a realizált értéktöbbletet a tőkés, vagyis a termelőeszközök tulajdonosa, csak akkor tudja ténylegesen megszerezni, ha képes eladni a fizetett bérmunkásai munkája révén előállított terméket. Tulajdonképpen az árucseré szankcionálja mind a termelési kockázatvállalást, mind a hozzá kapcsolódó értéktöbbletben való reménykedést. Végül pedig ennek az értéktöbbletnek az új termelési eszközökbe történő rendszeres újrabefektetése elengedhetetlen a tőkefelhalmozáshoz, illetve a versenytársakkal folytatott küzdelemhez.

Marxista szempontból még ha a kapitalista termelési viszonyok a XII. és a XV. század között fokozatosan kialakulnak is, meghatározóvá valójában csak a XVI. és a XVII. században váltak. Ekkor következnek be ugyanis a munkavállaló és az általa használt termelési eszközök elkülönülése (pl. Angliában az *enclosures* rendszeresítésével), valamint a földpiac kibontakozása (Angliában és Németalföldön), amelyek

együttesen bérmunkára alapozott kizsákmányolási struktúrát hoznak létre. Ráadásul ehhez kapcsolódik még a megrendelő kereskedők érdekei szerint végzett otthoni munka rendszere. Ez utóbbi csak annyiban tekinthető a kapitalista termelési mód részének, amennyiben, a XVII. század végétől és az ipari forradalomtól kezdődően, ötvöződik a termelőerők ipari fejlődésével. Ebből kifolyólag minden bizonytalannal nem tekinthető helytelennek, ha Marxnál különbséget teszünk az alapvetően a kereskedelmi tőkéhez kapcsolódó kapitalizmus felemelkedése (XVI–XVII. század), illetve a termelő tőke uralma által fémjelzett, érett kapitalizmus (XVIII. század vége – XIX. század) között.

Úgy tűnik tehát, hogy a weberi és a marxi megközelítések nagymértékben lehetetlenné teszik a modern európai kontextuson kívüli kapitalizmus elgondolását. Webernél az haszonszerzés híres racionalizálása az, ami szemmel láthatólag hiányzik minden egyéb időben és helyen – ez csakis a XVII–XIX. századi Európában lelhető fel. Annál inkább, hogy e racionalizálást szükségszerűen részben kettős könyvelés alapozza meg, amely kizárólag a hat, egymáshoz szorosan kapcsolódó feltételek keretei között, azok rendszerében nyer értelmet. Marxnál hasonlóképpen a termelőerők ipari fejlődési szakaszának, illetve a bérmunka uralkodóvá válásának összekapcsolása, úgy tűnik, kizár minden, a modern Európán kívüli kapitalizmust. Más társadalmakban legfeljebb a cserekereskedelem kidolgozottabb formáit, vagy az üzleti jövedelmezőség kiszámításának valódi képességét találhatjuk meg. Ez azonban nélkülözi a formális számvitelt. Ellenben mindenképpen hiányoznak a két kanonikus megközelítésben fellelhető tényezők kombinációi. Ezek a kombinációk kétségtelenül gazdag jelentéstartalommal bírnak, ugyanakkor azonban a valóságban rendkívül behatárolók, amennyiben azokat egy adott konkrét társadalomban kívánjuk fellelni.

Mindazonáltal Friedman nem osztja ezt a nézetet. Megítélése szerint Weber az ókorra vonatkozóan joggal fogalmazta meg a kapitalizmus különböző „formái”-nak kérdését, ami tagadhatatlan. Friedman tehát elutasítja azokat a Polányi által ihletett nézeteket, amelyek tagadják bármiféle kapitalizmus létezését a modern Európán kívül. E nézetek alapvetően a tőkét birtoklók járadékélvező magatartásmódját veszik alapul Görögországban vagy Rómában. Friedman éppen az ilyen típusú kapitalizmusnak a máshol való elismerése érdekében emel szót. Az elismerésnek nem „egy leegyszerűsítő, a kapitalizmust egyfajta magatartásformára redukáló álláspont mentén, hanem a kialakított stratégiákat keretbe foglaló objektív struktúrák figyelembevételével”⁷⁹ kell történnie. Ezek után felidézi az i. e. VI. században Görögországban létező kapitalizmust, amely a független termelői státusszal rendelkező rabszolgák kizsákmányolásán alapult, akiknek munkáját egyfajta bedolgozó rendszerben (*putting-out system*) mozgósították és javadalmazták. Úgy tűnik azonban, hogy ez az egyetlen példán alapuló bizonyítás

nagyon is vitatható. Egyrészt a reprezentativitás okán, másrészt pedig amiatt, hogy a bedolgozói rendszer intézménye nem tekinthető a kapitalizmus jellemvonásának. Az a tény azonban, hogy egyes rabszolgák közel kerültek a bérmunkásstátuszhoz, alátámasztani látszik, hogy létezett a munkaerő mobilizálásának módja. Ebben az esetben, ha fenntartással is, elmondható, hogy „piacosított” gazdasággal van dolgunk. Abban azonban nem lehetünk biztosak, hogy az egyes ágazatok között, a piaci javak és tényezők közötti szinergián keresztül, valóban működik a források elosztási mechanizmusa. Pedig ez az, ami teljes mértékben jellemzi a „piac”-gazdaságot. Ez ellenben nem lehet annyira meglepő, hiszen két évszázaddal később Xenophón világosan leírta e szinergia egyfajta embrionális formáját:

„Amikor a bronzművesek túl sokan vannak, és csökken a termékeik ára, akkor elhagyják a mesterségüket, és hasonlóképpen cselekszenek a kovácsok is; és ha bőségesen van gabona és bor, és csökken ezeknek a termékeknek az ára, akkor művelésük már nem kifizetődő, olyannyira nem, hogy sokan felhagynak a földműveléssel, és a nagy- és kiskereskedelem, illetve a kamatos hitelezés felé fordulnak.”¹⁰

Ennek alapján az i. e. V. és IV. századi Görögország manapság elismerten annak a legközelebbi példája, amit piacgazdaságnak nevezünk, ám e megállapítás semmiképpen sem jelenti azt, hogy az antikvitást általánosságban a kapitalizmus formái jellemezték volna. Itt csupán annak lehetőségét találjuk meg, hogy – miként a bevezetőben is említett Szung-dinasztia uralkodása alatti Kínában a XII. században – a piacgazdaság sajátos formái felbukkantak. De nyilvánvalóan nagyon messze vagyunk a fogalom teljes értelmében vett kapitalizmustól, ahogyan azt Weber vagy Marx fogalmilag meghatározta.

A kapitalizmus kérdésének megfordítása Braudelnél

Braudel valójában a két szerző sajátos megközelítéseinek merev kereteit feszítette szét. Ezáltal szabaddá tette az utat ama lehetőség előtt, hogy „máshol és máskor” is kapitalizmust lehessen „találni”. Braudel számára ugyanis a kapitalizmus nagyon konkrét dolog, amely paradox módon „a piacgazdaságtól eltérőnek bizonyuló tevékenységeket”¹¹ jelöli. A kapitalizmus csak akkor jelenik meg, amikor a kereskedő megpróbálja megkerülni a korai középkorban (XII. század) megjelenő szabályozott és viszonylag átlátható piacokat. Braudel két gazdasági szférát különböztet meg. Az A szférában csoportosulnak a napi piaci cserék, a jól ismert ügyletek, a helyi és a földrajzilag közeli kereskedelmi fogalom, valamint egyes távoli, és mégis átlátható cse-

rék (pl. a Baltikumból szállított gabona, az indulási és az érkezési ár szinkronja, illetve a haszonkulcs ismerete miatt). Ellenben a *B* szférát az átláthatóság hiánya, a haszonszerzés céljából eltérített kereskedelmi forgalom alkotja. Braudel ezt „ellenpiac”-nak (*contre-marché*) nevezi. Alapvetően a hagyományos piac gyakran bénító szabályaitól való megszabadulásban keresendő az az indíttatás, hogy magától a termelőtől vásároljon, mégpedig otthon; azaz előre megvásárolja tőlük a még zöldellő búzát vagy a nyírásra váró gyapjút. Az értékesítésnek e típusa szintén a hivatalos piacon kívül zajlik, a fogadóban vagy a város egy mellékterén. Rendkívül nehéz neki ellenállni. A távolról érkező kereskedő valójában készpénzben fizet, és olyan áron vásárol, amely meghaladhatja a szabályozott piac engedélyezett árait (ismerve ugyanis a végleges eladási árat, egy távoli országban lehetősége nyílik látszólag bőkezűnek mutatkozni). A termelés és a fogyasztás közötti hosszú kereskedelmi láncoknak a hatékonysága lenne az, „ami ezt kikényszerítette, elsősorban a nagyvárosok ellátása miatt, és ami arra ösztönözte a hatóságokat, hogy behunyják a szemüket”¹². Ezek a láncok minél inkább meghosszabbodnak, annál inkább kiszabadulnak a szabályok és az ellenőrzés alól; és a kapitalista folyamat annál erőteljesebben kibontakozik. Ebben az értelemben a kapitalizmus már a kezdetektől ellenszegül a hatóságoknak, ebből az ellenállásból születik, és nem létezik a hatalom szorításán kívül. Ez a paradox kereskedelem (mivel a kialakult és szabályozott piacokon kívül fejlődik ki) egyébként néhány személy között oszlik meg, a kereskedők tömegétől egyértelműen elkülönülő nagykereskedők csoportját érinti csupán, és végeredményben a távolsági kereskedelemhez kötődik. Braudel számára e jelenség Párizsban már a XIII. századtól láthatóvá válik, és legalább a XII. századtól kezdve megjelenik az itáliai városokban. Az említett kereskedők számos előnnyel bírnak: az információ és az intelligencia fölényével, a fémpénzekkel való játszás képességével, a kölcsönös hitelek révén történő tőkenövelés kapacitásával, a spekuláció hiányával, és a jövedelmezőbb tevékenységekbe való újbóli befektetés rugalmasságával. Mindenekfelett pedig ezek a kereskedők már régen „nemzetköziesedtek”, és még ha nem is alkotnak minden esetben tartós monopóliumokat, azért mindig megvannak az eszközeik arra, hogy a versenytársakat kiszorítsák. Ami pedig az állami vagy városi hatóságokat illeti, azok, amennyiben megtalálják a számításaikat ebben a kereskedelemben, hagyják a dolgokat a maguk útján menni: a kereskedők némi adó fejében védelmet élveznek, és gondoskodhatnak a városok ellátásáról.

Joggal elmondható tehát, hogy Braudelnél a kapitalizmus valójában csak a kereskedelmi tőke és a politikai hatalom, illetve az előkelő kereskedők és az állam szinergiájában képes kiteljesedni. A második kapcsolatrendszer alapvető. A kapitalisták igazából csak akkor sikeresek az üzleteikben, illetve akkor képesek meghatározni bizonyos

földrajzi területek gazdaságainak valós fejlődését, ha valamilyen formában, Velence vagy az Egyesült Tartományok mintájára, kihasználják (*instrumentalisent*) az államhatalmat. Ebben a megközelítésben a kapitalista kereskedők megelőzik az államot, miközben folyamatosan rászorúlnak: „A modern állam, amely nem létrehozta, hanem megörökölte a kapitalizmust, hol kedvezményben részesíti, hol hátrányos helyzetbe hozza; hol hagyja kiterjeszkedni, hol megtöri a mozgató rugóit. A kapitalizmus csak akkor diadalmaskodik, ha azonosul az állammal, maga lesz az állam.”¹³ Amennyiben tehát a *B* szféra kereskedőinek egyéni érdekeiről egyértelműen megállapítható, hogy azok korábbiak az államnál, mintegy kockázta az, hogy ily módon Braudelnél ezek az érdekek polgárjogot nyernek, a teljes kifejlődésük elérése érdekében mégis alárendelődnének az államhatalom praktikáinak.

Nyilvánvalónak tűnik tehát, hogy a braudeli értelemben vett kapitalista eljárások jóval a modern kor előtt is léteztek, történetesen Ázsiában, az Indiai-óceán térségében vagy a Selyemúton. A közkeleti arab vagy zsidó, a közép-ázsiai perzsa vagy szogd, a délkelet-ázsiai gudzsarati, csola vagy kínai diaszpórák sajátos kereskedelmi láncait vizsgáló elemzések mindegyike egy olyan aktív, intelligens és jól szervezett kereskedő tőke jelenlétét mutatja, amely mindenben megegyezik azzal, amit Braudel leírt. Mindazonáltal, amikor ez a kereskedő tőke a diaszpórákhoz kapcsolódik, sokkal ritkább a helyi politikai erővel való tényleges összejárás. Elméletben az államok és a kereskedők közötti kapcsolatok logikai lehetőségeit, ugyanúgy, mint e kapcsolatok legemblematikusabb mintáit, különösképpen azokat, amelyek Braudel számára kedvesek, vélelmezhetően az alábbi táblázat szerint foglalhatjuk össze:

		Államhatalom	
	Stratégiák	<i>A kereskedők instrumentálizálása</i>	<i>A kereskedőtől való távolságtartás</i>
Magán-kereskedők	<i>Az állam instrumentálizálása</i>	Elfogadott szimbiózis a XIII. századi itáliai városállamok mintája	Az állam keretei között a kereskedők megszerzik a hatalmat pl. Németalföld a XVII. században
	<i>Az államtól való távolságtartás</i>	Kényszerintézkedések a kereskedők ellen és/vagy erőszakos integráció az állami projektbe	Kölcsönösen elfogadott függetlenség az Indiai-óceán diaszpóráinak XVI. század előtti mintája

Ez a táblázat a viszonylagos „együttműködés” két módozatát mutatja be: egyrészt amikor mindenki tisztességes távolságot tart (ami természetesen nem zárja ki a kereskedelmi tevékenységek megadóztatását), másrészt pedig, amikor a szimbiózist a nyereség reményében kölcsönösen elfogadják. Nagy a kísértés, hogy ezeket előnyben részesítsük, és a közöttük levő markáns eltérésben egyrészt az Indiai-óceán térségét meghatározó termelési mód keretei között a diaszpórák meglehetősen széles autonómiáját, másrészt a középkor végi itáliai városállamok sajtószerű működését lássuk. E szembeállítás azonban rendkívül Európa-centrikus. Valójában a két együtt nem működési „megoldás” szintén megtalálható, és Ázsiában, ha a kölcsönös távolságtartás kétségtelenül uralkodó is, azért mégis minden variáns létezik. Köztudott, hogy 1433 után a Ming-dinasztia el akarta nyomni a magánkereskedőket, hogy hosszú távon erőszakkal integrálja őket annak a társadalomnak a logikájába, amely immár hivatalosan újkonfucianusnak minősült. Azt is tudjuk, hogy a XV. század végén a Maldív-szigeteken néhány kereskedőnek sikerült megragadnia a politikai hatalmat. Ami pedig az elfogadott szimbiózist illeti, az gyakran jelen van Európán kívül is: Jemenben a karimi kereskedők és a Rasulid hatalom közötti szoros kapcsolatokat a XIII.-tól a XV. századig részletesen leírták,¹⁴ a csola kereskedők (India déli részén) és az anyaországuk államhatalma közötti szolidaritás abban nyilvánult meg, hogy ez utóbbi 1025-ben háborút indított az indonéz Szrividzsaja állam ellen azért, hogy rákényszerítse: tartsa tiszteletben „saját” (csola) kereskedőinek jogait a Malaka-szorosban; Kínában, a déli Szungok alatt, a külkereskedelem számára meglepően kedvező birodalmi politika keretében, egyes nagykereskedők hivatalos pozíciókat szereztek...

Összességében tehát az a fajta „kapitalizmus”, amelyet Braudel meghatározott, már évszázadokkal az európai behatolás előtt ténylegesen megtalálható volt Ázsiában. Elképzelhető-e tehát, hogy Ázsiában vagy másutt, sokkal korábbi időszakokban, a kapitalizmus ugyancsak felfedezhető? Frank számára „az ókori, sőt az archaikus világ gazdasági és politikai megszerveződéseit szintén a (proto)kapitalizmus sajtószerű elemei jellemezték [...], tőke, pénz, profit, kereskedők, bérmunka, vállalkozás, befektetés, technológia stb.”¹⁵ Ennek következtében Frank nem tekinti helytállónak a kapitalizmusra való európai átmenet kérdését. Elsősorban azért, mert az egymást követő világrendszerekben a kapitalista eljárások mélyreható folytonossága figyelhető meg. Számára Európa XVI. századi fejlődése egyszerűen csak „a hegemonia átadása a már létező rendszeren belül”,¹⁶ és semmi több. De miért nem hivatkozhatunk „kapitalizmusra”, ahogy azt egyébként Wallerstein teszi ezen átmenet kapcsán? Alapvetően azért, mert az „önmagért való felhalmozás”, amely Wallersteinnél a történeti kapitalizmust meghatározza, „fontos, ha nem központi szerepet töltött be a világ-rendszerben, messze Európán kívül és jóval korábban, mint

1500”.¹⁷ Ráadásul, Wallersteinnal együtt elfogadva, hogy a történeti kapitalizmus azonosul ezzel az új világ-rendszerrel, az a tény, hogy e rendszernek minden sajátos vonása (centrum–periféria megosztottság, ciklikusság, hegemonia stb.) már előzetesen kimutatásra került, lerombolja azt a feltételezést, hogy a XVI. század bármiféle kapitalizmusát eredetinek tételezzük... Frank olyan globális történelmet javasol, amely teljes mértékben a világrendszerek ciklikusságán és a hegemoniák egymásutániságán alapul. Ebben a történelemben az európai kapitalizmus felemelkedéséhez kapcsolódó intézményi változás értelemszerűen nem élvez többé kiemelkedő figyelmet.

Frank érvelése itt eléggé sematikusnak tűnik. Bármit is állít, egyáltalán nem mutatja ki például azt, hogy az antikvitástól kezdődően az önmagáért való felhalmozás lenne a norma. Polányi és az általa meghatározott szellemi irányzat munkái nagymértékben megszilárdították azt a gondolatot, hogy a piacot és az öncélú felhalmozást korlátozta az antikvítás társadalmi rendje, de még az ő – ebben az időszakban a piacok realitását és fontosságát hangsúlyozó teoretikus – ellenfelek¹⁸ sem mennek el odáig, hogy fenntartások nélkül elfogadják Frank téziseit. Hasonlóképpen elfogadhatatlan a kapitalizmusnak az elemek egyszerű felleltározására való leegyszerűsítése is. Csak pénzről, kereskedőkről, befektetésről és technológiáról beszélni akkor van értelme, ha a kapitalizmust semminek tekintjük. Annak ellenére, hogy valamiféle látszólagos rokonság ezzel a megközelítéssel felfedezhető, Braudel sokkal árnyaltabban fogalmaz, mind az állam/kereskedők szinergiájának hangsúlyozásában, mind pedig az egyes sajátos kontextusokban a kapitalizmus kibontakozását elősegítő vagy akadályozó társadalmi-politikai körülményekre vonatkozó elemzéseiben.

Amennyiben tehát elfogadjuk a kiemelkedő kereskedelmi tőke létezését mint az emberi társadalmak egyik leginkább közös gazdasági realitását, függetlenül attól, hogy Ázsiában, Afrikában (pl. a kelet-afrikai szuahéliknél) vagy Európában, időszámításunk előtt vagy után szemléljük azt, akkor egyrészt a kereskedelmi tőke által kialakított struktúrák és a piaccgazdaságok, másrészt pedig a kapitalizmus mint marxi értelemben vett termelési mód (vagy weberi értelemben, mint a társadalom gazdaságszervezési logikája) közötti távolságot is fontos kiemelni. Ha pedig ezt a három „elemet” megpróbáljuk elhelyezni egy összehasonlító skálán, akkor tulajdonképpen összekeverjük az elemzés különböző szintjeit. Az első szint a szereplők történeti eljárásai, a profit értelmes és hatékony keresése, a felhalmozás társadalmi logikáin belüli egyéni taktikák. A második szint a tiszta funkcionalitás, a piacok vagy kvázi-piacok közötti koherencia és szinergia. A harmadik szint a piaccgazdaságra alapozott sokkal meghatározóbb struktúrákat jelenti. A piaccgazdaság azonban ezeket a struktúrákat bizonyos értelemben meg is haladja, elsősorban a létrehozott társadalmi státuszok hetero-

gén jellege miatt. Ebben az értelemben minden bizonnyal hiábavaló az 1492 előtti kapitalizmusról vitázni...

Az azonban kétségtelen, hogy markáns folytonosságok vezetnek a távolsági kereskedelmi tőkétől a kapitalizmushoz. Arrighi¹⁹ „diffúz kapitalizmus”-nak minősítette azoknak a diaszpórákban vagy azokon kívül élő kereskedőknek a gyakorlatát, akik az afro-eurázsiai történelmet évszázadokon keresztül alakították. Számára a területileg meghatározott kapitalizmus felemelkedésének kérdése, amely a Weber vagy Marx által emlegetett intézményekben testesül meg, valójában arra korlátozódik, hogy megvizsgáljuk: miképpen történt a „diffúz kapitalizmusról” a „koncentrált kapitalizmusra” való átváltás/átmenet? Ennek az átmenetnek a kulcsát Arrighi abban a kifinomult egyensúlyban találja meg, amelyet az itáliai városállamok gyakoroltak a „területiség” (az a magatartás, amely a hatalmat a területi kiterjeszkedéssel azonosította, és a gazdagságot csupán eszköznek tekintette) és a „kapitalizmus” (a gazdagságnak mint végső célnak a keresése, ahol a területszerzés tulajdonképpen már csak eszköz) között. Ennek fényében megállapítható, hogy Velence párhuzamosan fejlesztette ki ezt a két dinamikát, folyamatosan vigyázva arra, hogy soha ne kerüljenek ellentmondásba egymással. Mielants²⁰ magáévá teszi ezt a dialektikát, és kimutatja pl., hogy a Velence által gyakorolt monopóliumtechnikák egyszerre függték a területiségtől és a kapitalizmustól. Sőt, mi több, az egymással harcoló XVII. századi nemzetállamok éppenséggel azt a politikai rendszert veszik majd át, amely közös vonása ezen itáliai városállamoknak. Vagyis a magánérdekek fokozatosan instrumentalizálják a politikai hatalmat, hogy az az ő felhalmozási törekvéseiket szolgálja... Ma már tudjuk, hogy ebben az összefüggésben a németalföldi és angol külkereskedelmi sikerek nagymértékben ösztönözték ezeket a gazdaságokat, és egyben elvezettek a Weber által emlegetett intézményi reformokhoz, az angol parasztok proletarizálódásához, a tulajdonjog megerősödéséhez, a bérmunka kiterjesztéséhez, valamint a tudományos és technológiai innovációk jövedelmezővé tételéhez. Mint ilyen, az európai ipari kapitalizmus döntően egy globális történelmi folyamat gyümölcse. Története még mindig megírásra vár, és nagyon fontos lenne megírni...

Jegyzetek

- ¹ Norel Philippe: *L'Histoire économique globale*. Párizs, Seuil, 2009, 65–83.
- ² Robert Brenner: The Agrarian Roots of European Capitalism. In *The Brenner Debate*. Eds.: Astorn T. H. – Philpin C. H. E. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
- ³ Lásd Wallerstein Immanuel: *The Modern World System I*. New York, Academic Press, 1974; valamint Uő: *Le Capitalisme historique*. Párizs, La Découverte, 1985; Uő: *Comprendre le monde. Introduction à l'analyse des systèmes-monde*. Párizs, La Découverte, 2006 (magyarul: *Bevezetés a vilá-*

- rendszer elméletbe*, Eszmélet Kiskönyvtár, Budapest, Eszmélet–L'Harmattan, 2010); Uő: La construction de l'économie-monde européenne, 1450–1750. In *Histoire globale, mondialisations et capitalisme*. Eds.: Philippe Beaujard–Laurent Berger – Philippe Norel. Párizs, La Découverte, 2009, 191–202.
- ⁴ Andre Gunder Frank: Transitional Ideological Modes: Feudalism, Capitalism, Socialism. In Andre Gunder Frank – Barry K. Gills.: *The World System, Five Hundred Years or Five Thousand?* London, Routledge, 1993, 200–217.; Andre Gunder Frank: *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. Berkeley, University of California Press, 1998.
- ⁵ Jonathan Friedman: Concretizing the Continuity Argument in Global Systems Analysis. In Robert A. Denemark et al.: *World System History. The Social Science of Long Term Change*. London and New York, Routledge, 2000, 133–151.
- ⁶ Philippe Beaujard: The Indian Ocean in Eurasian and African World-Systems before the Sixteenth Century. *Journal of World History*, (2005) 16/4. átdolgozott francia változat: *Histoire globale, mondialisations et capitalisme...* i. m. 82–148. Lásd még Philippe Beaujard: *Les Mondes de l'océan Indien*. Párizs, Armand Colin, 1–2. kötet, 2012.
- ⁷ Norel: i. m. 2009, 151–238.
- ⁸ Max Weber: *Histoire économique*. Párizs, Gallimard, 1991.
- ⁹ Friedman: i.m. 2000, 136.
- ¹⁰ Alain Bresson: *La Cité marchande*. Bordeaux, Ausonius, 2000, 294.
- ¹¹ Fernand Braudel: *La Dynamique du capitalisme*. Paris, Arthaud, 1985, 49. (magyarul: *A kapitalizmus dinamikája*. Budapest, Európa, 2008).
- ¹² Uo. 58.
- ¹³ Uo. 68.
- ¹⁴ Éric Vallet: *L'Arabie marchande: État et commerce sous les sultans rasülides du Yemen (1229–1454)*. Párizs, Publications de la Sorbonne, 2010.
- ¹⁵ Andre Gunder Frank: i.m. 1993, 205.
- ¹⁶ Uo. 200.
- ¹⁷ Uo. 202.
- ¹⁸ Morris Silver: *Economic Structures of Antiquity*. Westport, Greenwood Press, 1995; és Bresson: i. m. 2000.
- ¹⁹ Giovanni Arrighi: *The Long Twentieth Century, Money, Power and the Origins of our Times*. London, Verso, 1994.
- ²⁰ Eric Miellants: *The Origins of Capitalism and the Rise of the West*. Philadelphia, Temple University Press, 2008.

(Fordította: Jakab Attila)

(Eredeti megjelenés: L'émergence du capitalisme au prisme de l'histoire globale. *Actuel Marx*, Numéro, no 53, avril 2013, 63–75.)